

Нелля Ничкало
Інститут педагогіки і психології
професійної освіти АПН України
м. Київ

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Наприкінці ХХ століття безперервна освіта стала однією з провідних світових тенденцій.

У визначенні сутності безперервної освіти відомо ряд підходів. В одних випадках її ототожнюють з неперервним навчанням, обґрунтовують положення про те, що досить усі ступені навчального процесу з'єднати в єдине ціле, щоб усунути суперечності й тупикові ситуації на межі ступеней освіти, в інших – розробляють пропозиції про доповнення існуючої державної системи освіти новими структурними ланками. Ці підходи знайшли відображення у проекті Концепції безперервної освіти, розробленому у 1988 році групою вчених до Всесоюзного з'їзду працівників народної освіти.

Як зазначено в цій Концепції, „метою безперервної освіти є розвиток особистості як у періоди її фізичного і соціально-психологічного визрівання, розквіту і стабілізації життєвих сил і здібностей, так і в періоди інволюційного розвитку організму, коли на перший план висувається завдання компенсації функцій і можливостей, що втрачаються”¹. Наголошується на тому, що безперервна освіта як механізм розширеного духовного виробництва покликана забезпечити постійне освоєння людьми нової економічної, суспільно-політичної, наукової, технічної інформації, піднесення їх інтелектуального і культурного рівня.

Безперервність і різноманітність освіти, як основні її принципи, тісно пов'язані з принципами єдності і наступності системи освіти, її

¹ Концепция непрерывного образования. – М., 1988, С. 3.

ступеневості, гнучкості і прогностичності. Сутність принципу безперервної освіти полягає в розумінні освітньої системи як цілісної, що охоплює всі ланки на різних етапах життєдіяльності людини, починаючи від дошкільця до післядипломної освіти, перенавчання, кваліфікації, самоосвіти. Мова йде про послідовний і взаємопов'язаний процес освіти людини протягом всього життя. Це закономірно посилює роль особистісної орієнтації в безперервній освіті. На передній план у реалізації безперервної освіти висувається принцип наступності усіх її ланок. За цих умов зростає значущість власних устремлінь особистості, потреби її самореалізації на кожному життєвому етапі. Постійна самоосвітня діяльність людини стає провідним засобом її особистісного розвитку залежно від мети, особливостей професійної, громадської та іншої діяльності на кожному етапі.

Українській незалежній державі 24 серпня 1998 р. виповнилося сім років. Саме цього року вперше пішли до школи діти – сімилітки – ровесники своєї суверенної Батьківщини. До 2010 року вони закінчать повну загальну середню загальноосвітню школу і визначатимуть свій подальший життєвий шлях. Значною мірою він залежатиме від здобутого рівня освіченості і готовності до постійного навчання, до безперервної освіти в умовах стрімкого розвитку інформаційно-технічної революції.

Прогнозовані характеристики названого вище прийдешнього етапу значною мірою залежатимуть від законодавчих, методологічних, економічних підвалин, що закладаються в наш час.

Визначення цих засад в Україні зумовлюється глобальними проблемами людства, сучасними потребами і перспективами розвитку інформаційно-технологічної революції, досить швидким оновленням знань, створенням принципово нових технологій і техніки. Соціологи обґрунтовують категорію „об'єднання людства”, сутність якої полягає у взаємозв'язку всіх конкретних суспільств на землі з розвинутою свідомістю про цей взаємозв'язок і ставлення так об'єднаного суспільства до природи, що визначається як екологічна криза, яка створює загрозу перетворитися в екологічну катастрофу².

Важливою запорукою подолання кризи і подальшого поступу є наука, знання, безперервна професійна освіта різних категорій населення. Ця загальна теза стосується й України. „Довгий і складний шлях політичного самовизначення засвідчить невмирущу волю українців мати свою

² Маркович А.Ж. *Общая социология* – М.: РИЦ ИСПИ РАН. – 1995.- С. 280-296.

державність, бути суверенним у сім'ї інших вільних народів світу. Могутнім акордом в утвердженні себе державою-нацією стало прийняття влітку 1996 р. конституції незалежної України. Цим актом було підтверджено кардинальні зрушення не лише в ментальності, а й у реальному житті українського народу. Конституція провела історичну межу між бездержавним минулим і державотворчим сьогоденням, майбутнім України”³.

Цей історичний документ покладено в основу законодавства держави в усіх сферах її соціально-економічного, культурного розвитку, а також у галузі науки і освіти.

Державна політика є гарантом безперервної професійної освіти. Йдеться про закріплення у законодавстві положень, що гарантують здійснення безперервної професійної освіти. Державна політика в галузі освіти визначається Верховною Радою України відповідно до Конституції України і здійснюється органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Основні принципи освіти, закріплені у Законі „Про освіту”, спрямовані на реалізацію безперервної освіти. Ідея безперервності простежується у законодавчо визначеній структурі освіти: дошкільна освіта; загальна середня освіта; позашкільна освіта; професійно-технічна освіта; вища освіта; післядипломна освіта; аспірантура; докторантура; самоосвіта.

Підкреслимо також важливість законодавчого закріплення 6-ти освітніх рівнів: початкова загальна освіта; базова загальна середня освіта; повна загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; базова вища освіта; повна вища освіта. Встановлено також чотири освітньо-кваліфікаційні рівні: кваліфікований робітник; молодший спеціаліст; бакалавр; спеціаліст; магістр.

У сучасних умовах об'єктивною стала потреба розробки і затвердження державних стандартів дошкільного виховання, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти.

У січні 1998 р. Кабінетом Міністрів України затверджено „Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту)”. Це Положення є обов'язковим для всіх навчальних закладів незалежно від їх підпорядкування та форм власності.

Для кожного освітньо-кваліфікаційного рівня, тобто для кожного ступеня, розробляються і затверджуються освітньо-кваліфікаційні

³ Кремень В., Ткаченко В. *Україна у контексті глобалізму*. – К., 1998, С. 3.

програми для підготовки кваліфікованих робітників та фахівців з вищою освітою. Вони є державними документами, якими визначаються зміст і нормативні терміни навчання. В них передбачено також відповідні форми контролю та державної атестації. Ці програми затверджуються Міністерством освіти України.

Ключовим є питання щодо вимог до змісту, обсягу і рівня освітньої та фахової підготовки. Вони визначаються державними стандартами освіти, які розробляються окремо з кожного освітньо-кваліфікаційного рівня і затверджуються Кабінетом Міністрів України. Саме ці стандарти є основою оцінки освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня громадян незалежно від форм одержання освіти. Встановлено, що державні стандарти освіти підлягають перегляду і перезатвердженню не рідше ніж один раз на 10 років.

Винятково важливе значення має наукове обґрунтування сутності поняття „змісту освіти”. У названому вище державному документі дано його визначення як „зумовлені цілями та потребами суспільства вимоги до системи знань, умінь та навичок, світогляду та громадянських і професійних якостей майбутнього фахівця, що формується в процесі навчання з урахуванням перспектив розвитку науки, техніки, технологій та культури”. Зміст освіти встановлюється в освітньо-кваліфікаційних характеристиках, які визначають цілі освіти у вигляді системи виробничих функцій, типових задач діяльності та умінь, необхідних для вирішення цих задач.

У кожному закладі професійної освіти (ПТУ, ВПУ та інституті, університеті, академії) зміст навчання визначається відповідними освітньо-професійними програмами, навчальними планами, структурно-логічними схемами підготовки, програмами навчальних дисциплін, іншими нормативними документами та навчальною і навчально-методичною літературою.

Безумовно, у змісті навчання в будь-якому закладі освіти центральне місце посідає його нормативна частина. В ній визначається обов'язковий для засвоєння зміст навчання, сформований відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики як змістовні модулі із зазначенням їх обсягу і рівня засвоєння, а також відповідних форм державної атестації.

У кожному професійному закладі освіти передбачено також вибіркову частину навчання з метою задоволення потреб і можливостей особистості, регіональних потреб у кваліфікованих робітниках та у фахівцях певної спеціалізації. Тут враховуються також історія, традиції того чи іншого

навчального закладу, його пріоритети, досягнення наукових шкіл, що стосується переліку та змісту конкретних вибіркового навчальних дисциплін, які в кожному закладі визначаються самостійно.

У названому вище Положенні визначено сутність та особливості різних освітньо-кваліфікаційних рівнів (кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр).

З післядипломної підготовки, як важливої складової системи освіти також розробляються освітньо-професійні програми (підвищення кваліфікації, перепідготовка кадрів, стажування, клінічна ординатура, інтернатура тощо).

Коротко викладемо кількісні та якісні характеристики основних підсистем багатогранної системи безперервної професійної освіти в сучасній Україні.

Професійно-технічна освіта. Ця важлива галузь освіти протягом десятиліть формувалась як така, що за своїми якісними характеристиками відповідала кращим зразкам розвинутих країн і в умовах планової економіки в основному задовольняла потреби у поповненні робітничого потенціалу більшості галузей економіки. Однак в умовах сучасних економічних реформ, що відбуваються в Україні, модель професійно-технічної освіти минулого вичерпала себе і потребує реформування. Ця обставина зумовила розробку і підписання Президентом Указу „Про основні напрями реформування професійно-технічної освіти в Україні” (8 травня 1996 р.).

Винятково важливе значення має вперше прийнятий в історії України Закон „Про професійно-технічну освіту” (10 лютого 1998 р.). Завданням цього закону є регулювання суспільних відносин в галузі професійно-технічної освіти з метою:

- забезпечення громадянам України, а також іноземцям та особам без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, права на здобуття професійно-технічної освіти відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, перепідготовку та підвищення кваліфікації;
- задоволення потреб економіки країни у кваліфікованих і конкурентоспроможних на ринку праці робітниках;
- сприяння в реалізації державної політики зайнятості населення;

— забезпечення необхідних умов функціонування і розвитку установ професійно-технічної освіти та професійно-технічних навчальних закладів різних форм власності та підпорядкування.⁴

Професійно-технічна освіта працює на всі галузі економіки (промисловість, сільське господарство, транспорт, будівництво, підприємницьку діяльність та сферу послуг). В сучасних соціально-економічних умовах діяльність цієї системи спрямована на відтворення робітничого потенціалу держави (вона забезпечує три відсотки поповнення кваліфікованої робочої сили). Відповідно до визначених напрямів реформування цієї галузі здійснюється вдосконалення мережі закладів профтехосвіти: 267 училищ перепрофільовано, 15 – ліквідовано. У 1998-1999 навчальному році у 995 закладах профтехосвіти робітничими професіями оволодівають 525 тисяч випускників загальноосвітніх шкіл та 21 тис. осіб за направленнями служби зайнятості.

Помітною ознакою реального реформування стало створення професійних навчальних закладів нового типу. За останні 3 роки в Україні створено 5 центрів підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців, 5 училищ-агрофірм, 6 художньо-промислових училищ, 8 центрів новітніх технологій підготовки фахівців для підприємницької діяльності, 18 вищих училищ різних фахових напрямів. Для діяльності закладів нового типу характерними є інноваційність, впровадження передового досвіду, наступність з вищою школою, інтеграція та диференціація у професійній освіті.

Водночас низький рівень кваліфікації та вузький профіль підготовки поряд з іншими причинами зумовили появу негативних тенденцій. Частина випускників професійно-технічних навчальних закладів не користується попитом на ринку праці. У зв'язку з цим урядом передбачено заходи щодо спеціалізації та перепрофілювання навчальних закладів, переходу до інтегрованих професій. Затверджено Державний перелік професій з підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних закладах. Відповідно до статті 10 Закону створено Міжгалузеву раду з професійно-технічної освіти, яку очолив Віце-прем'єр України В.Смолій. Ця рада є координаційним органом з питань визначення та впровадження державної політики в галузі професійно-технічної освіти.

⁴ Закон України *Про професійно-технічну освіту*// Професійно-технічна освіта. – 1998. - № 1. - С.2.

Динамічні зміни вимог до змісту та організаційно-педагогічних форм професійно-технічної освіти, необхідність державного впливу на рівень професійної кваліфікації робітничого потенціалу країни, оновлення змісту професійно-технічної освіти та його реалізації зумовили необхідність розробки Концепції державних стандартів професійно-технічної освіти, затвердженої Міністерством освіти у травні 1998 р.⁵

Ця Концепція розроблена за нашим науковим керівництвом відповідно до вимог Закону України „Про освіту”, Закону України „Про професійно-технічну освіту”, інших законодавчих актів України. Її автори прагнули врахувати вітчизняний досвід підготовки кваліфікованих робітничих кадрів у професійно-технічних навчальних закладах. Досвід розвитку професійної освіти в період реформування економіки у країнах Східної та Центральної Європи, а також досвід країн з розвиненою ринковою економікою.

Розробка Концепції зумовлена:

- динамічними змінами вимог до змісту та організаційних форм професійно-технічної освіти, зокрема, до підготовки робітничих кадрів як фактора соціально-економічного розвитку країни;
- становленням ринкових відносин, заснованих на різних формах власності, конкурентною боротьбою та сучасними механізмами регулювання економіки;
- необхідністю державного впливу на рівень професійної кваліфікації робітничого потенціалу країни, державного контролю за дотриманням необхідного змісту професійно-технічної освіти та якості професійного навчання у професійно-технічних закладах різних типів та форм власності;
- розширення участі України у міжнародному розподілі праці, що вимагає утвердження кваліфікації українських робітників на світовому ринку праці;
- необхідністю подальшого розвитку і підвищення рівня професійно-технічної освіти в нових соціально-економічних умовах з урахуванням сучасних і перспективних потреб соціально-економічного розвитку країни.

Значення Концепції полягає у спрямуванні на духовний розвиток учнів і службовців закладів профтехосвіти, формуванні їх національної самосвідомості, технічного, технологічного та економічного мислення.

⁵ По Концепції державних стандартів професійно-технічної освіти: Рішення колегії Міністерства України від 27 травня 1998 р. // Професійно-технічна освіта. – 1998. – № 2. – С. 2-5.

Вона є основою для розробки конкретних стандартів професійно-технічної освіти з професій, зазначених у Державному переліку професій з підготовки.

У Концепції сформульовано положення щодо типових навчальних планів, визначення інваріантного та варіативного компонентів змісту освіти, періодичності оновлення типових навчальних планів і програм, випереджувального характеру змісту навчання.

Наступність змісту професійно-технічної освіти зумовлюється її ступеневістю, що визначається відповідними рівнями кваліфікації та складності професій. В Україні сформувалося три ступені професійно-технічної освіти. Кожний ступінь навчання визначається теоретичною та практичною завершеністю і підтримується присвоєнням випускникам відповідної кваліфікації. Випускники нижчого ступеня за власним бажанням можуть продовжувати навчання на вищому ступені.

Вища освіта в нашій державі також зазнає системної перебудови на нових методологічних і законодавчих засадах з урахуванням всеукраїнських та європейських традицій і перспектив розвитку. Впровадженню ступеневої освіти сприяє поєднання потенціалу вузів різних рівнів акредитації, їх перепрофілювання, переструктурування. Один із шляхів – створення комплексів вищих закладів освіти із збереженням юридичної самостійності. В Україні діє 1570 таких комплексів, з них 270 навчально-науково-виробничих, 1300 – навчальних.

Об'єктивно постала потреба перегляду спеціальностей, з яких здійснюється підготовка у вищій школі. За рахунок інтеграції ряду спеціальностей, які не мають суттєвих відмінностей у кваліфікаційних вимогах, їх кількість з 1038 назв зменшено майже в 2 рази. З урахуванням вітчизняного та зарубіжного досвіду введено нові спеціальності перспективного спрямування. При цьому особливого значення надається їх відповідності до Міжнародного класифікатора професій та галузей знань. З метою гнучкого реагування на потреби ринку праці вищим закладам освіти надано право введення спеціалізацій. Прогнозується, що введення нового переліку спеціальностей, розширення спектру кожної спеціальності, її інтегрування, оновлення змісту навчання, створення комплексів, які реально стають вищими закладами освіти нового типу, – все це сприятиме підвищенню якості навчання у вищих закладах, підготовці конкурентоспроможних фахівців на ринку праці. На досягнення цієї мети спрямована також розробка проекту закону України „Про вищу освіту”.

Наступна ланка – **післядипломна освіта** – охоплює широкий спектр проблем: від підвищення кваліфікації спеціалістів, які працюють у різних галузях промисловості і сільського господарства, до професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації незайнятого населення. Зазначимо, що у розв'язанні проблем підвищення кваліфікації спеціалістів різних галузей в Україні є певний досвід, успадкований від колишнього Радянського Союзу. І в тому досвіді було й багато позитивного. Мова йде про галузеві інститути підвищення кваліфікації (педагогічних, медичних працівників, металургів, будівельників, працівників сільського господарства та ін.). Більшість з цих закладів мали науково обгрунтовані навчальні плани і програми. Незважаючи на заідеологізованість навчального процесу, котра мала місце за часів СРСР, вони відігравали важливу роль в оновленні виробничої діяльності.

У нових соціально-економічних умовах, коли інтенсифікується процес вивільнення працівників і значно посилюються вимоги до рівня кваліфікації кадрів, на порядок денний постало дуже багато питань, пов'язаних з незайнятим населенням, зокрема з організацією його професійного навчання. Внаслідок переживань, пов'язаних з втратою роботи, ця категорія населення має такі психологічні особливості, що потребують психореабілітаційних заходів. Потрібна цілеспрямована робота з професійної орієнтації, індивідуального підходу до визначення профілю і рівня професійної підготовки, а також формування психологічної готовності громадян до навчання та праці за новообраною професією.

Розв'язання комплексу цих проблем потребує розробки концептуальних підходів та законодавчого забезпечення. Кабінетом Міністрів України затверджено спеціальну концепцію: (у січні 1994 р.). Мова йде про концепцію державної системи професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації незайнятого населення.

В основу професійного навчання незайнятого населення в Україні покладено ряд принципів, зокрема:

- добровільність професійного навчання;
- відповідність професійного навчання незайнятого населення державним вимогам;
- зв'язок професійного навчання з процесами ринкових перетворень, розвитком різних форм власності і господарювання, реструктуризацією економіки та зайнятості населення;

- орієнтація незайнятого населення на перспективні сфери трудової діяльності згідно з попитом на ринку праці;
- диференційований підхід до різних соціальних груп незайнятого населення;
- впровадження модульної системи професійного навчання з використанням індивідуального підходу до кожної особи;
- децентралізація управління професійною освітою незайнятих громадян;
- взаємозв'язок професійного навчання незайнятого населення із загальною системою безперервної професійної освіти.

На державному рівні визначено основні напрями і завдання професійного навчання незайнятого населення, організаційну структуру та управління цією системою, а також шляхи наукового і навчально-методичного забезпечення.

Наприкінці двадцятого століття особливо актуальною стає потреба гнучкості і багатоваріантності різних освітньо-виховних систем. Йдеться про різні їх складові і передусім про багаторівневі програми навчання для різних вікових груп, різних категорій населення.

В умовах, коли відповідно до Законодавства України засновниками закладів освіти можуть бути різні міністерства, відомства, громадські організації і окремі громадяни, виникають певні суперечності, пов'язані з визначенням змісту навчання засновником того чи іншого закладу освіти. Як відомо, у Законі „Про освіту” передбачено положення щодо відповідності освітніх послуг державним стандартам і вимогам, обов'язкового здійснення ліцензування, інспектування, атестації та акредитації закладів освіти в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Наші тривалі спостереження й аналіз документації, що подається до державних акредитаційних комісій з цією метою, дають підстави для висновку щодо певної фрагментарності їх змісту, вузькопрофесійного спрямування, недооцінки загальноосвітніх, культурологічних, морально-етичних знань як важливої складової неперервної освіти. Особливо це стосується різних організаційно-педагогічних форм професійної підготовки і перепідготовки населення. Зрозуміло, що різні засновники закладів освіти одержують ліцензії на освітні послуги, змістовний аспект яких не забезпечує наступності, зокрема у професійному навчанні.

Безумовно, в сучасних нелегких умовах переходу до ринкової економіки в розв'язанні проблем неперервної професійної освіти в Україні є чимало затруднень. Вони пов'язані з економічними, соціальними,

психологічними факторами, з певним відставанням у розробці нової законодавчої бази та науково-методичного забезпечення діяльності кожної ланки освіти. На усунення цих суперечностей спрямована діяльність Академії педагогічних наук України, Міністерства освіти України, Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України та Інституту змісту і методів навчання, Міністерства освіти України.

У теоретичному обґрунтуванні та визначенні шляхів розвитку неперервної професійної освіти з урахуванням соціально-економічних, національних, культурних особливостей і традицій кожної держави важливе значення має врахування світових тенденцій, глобальних проблем людства. Активізація діяльності Центрально-Східноєвропейського клубу професійної освіти⁶, розширення спільних наукових та організаційно-педагогічних заходів сприятиме підвищенню ефективності цього процесу.

У розвитку досліджень з проблем професійно-технічної освіти важливе значення має розгортання спільного наукового пошуку з вченими зарубіжних країн, зокрема, Польщі. Науковці та практичні працівники закладів профтех освіти мали змогу ознайомитися з працями польських вчених - докторів наук (хаб.) Ф. Шльосика, Х. Бернарчика, Х. Бернарського, С. Кагора, Е. Ляски, І. Вільш, М. Піндери та інших вчених. Великі надії ми покладаємо на польсько-українське товариство дослідників проблем педагогіки і технології професійної освіти, засноване в 1998 р.

Нелля Ничкало

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Резюме

У статті розглядаються актуальні проблеми розвитку безперервної професійної освіти в Україні; переконливо доводиться, що безперервність і різноманітність освіти, як основні її принципи, тісно пов'язані з принципами єдності і наступності системи освіти, її ступеневості, гнучкості і прогностичності; наводяться кількісні та якісні характеристики основних підсистем багатогранної системи безперервної професійної освіти в сучасній Україні; підкреслюється, що у розвитку досліджень з проблем професійно-технічної освіти важливе значення має розгортання спільного наукового пошуку з вченими зарубіжних країн, зокрема Польщі.

⁶ Ничкало Н. *Європейський контекст у трансформації професійно-технічної освіти України* // Шлях освіти. – 1998. – № 2.-С. 14-18.

Nella Nyczkało

PROBLEMY ROZWOJU CIĄGŁEGO KSZTAŁCENIA ZAWODOWEGO NA UKRAINIE

Streszczenie

W artykule rozpatruje się aktualne problemy rozwoju ciągłego kształcenia zawodowego na Ukrainie; przekonująco dowodzi się, że ciągłość i wielość możliwości kształcenia, jako jego podstawowe zasady, ściśle powiązane są z zasadami jedności i kolejności systemu kształcenia, jego elastyczności i prognostyczności; podane są ilościowe i jakościowe charakterystyki podstawowych podsystemów wielokierunkowego systemu ciągłego kształcenia zawodowego na współczesnej Ukrainie; podkreśla się, że w rozwoju badań problemów kształcenia techniczno-zawodowego ważne znaczenie ma poszerzanie wspólnych naukowych poszukiwań z naukowcami zagranicznymi, między innymi z Polami.

Nella Nyczkało

PROBLEMS OF CONTINUOUS VOCATIONAL EDUCATION IN UKRAINE

Summary

Up-to-date problems, encountered while developing continuous vocational education system are discussed in the paper. It is convincingly stressed that the basic principles of continuity and variety in educational offer should be closely linked with principles of unity and sequence of the system of education, its elasticity and prognostic character. Quantitative and qualitative characteristics of basic sub-systems of multi-directional system of continuous vocational education in contemporary Ukraine is given. The author stresses great importance of expanding joint scientific research, carried out together with foreign scientists, including Polish scientists, for development of vocational and technical education.